

УДК 394, 395+177
DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2024.2\(15\).02](https://doi.org/10.17721/UCS.2024.2(15).02)

Марія РОГОЖА, д-р філос. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-1469-861X
e-mail: rogozha@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НОРМАТИВНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕТИКЕТУ

(І. КАНТ І Н. ЕЛІАС)

Вступ. У статті проводиться дослідження етикету як явища західної культури в нормативному та антропологічному аспектах на матеріалі практичної антропології (емпіричної етики) Імануеля Канта та соціогенетичних студій Норберта Еліаса.

Методи. Використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу для визначення нормативних та антропологічних засад етикету в концепціях згаданих мислителів. Специфіка дослідження зумовлює міждисциплінарність у залученні філософського (етичного) та культурологічного підходів в осягненні вказаної проблематики.

Результати. Кантівська концептуалізація регулювання пристойної поведінки проводиться в межах емпіричної етики за текстами "Спостереження над почуттям прекрасного і піднесеного" та "Антропологія з практичної точки зору". Кант визначає реальні правила поведінки, яких особа має дотримуватися у своєму морально ємкому житті. Окремо він зупиняється на хороших манерах, які мають індивідуальну і суспільну цінність попри те, що часто є лише "пристойними видимостями", що прикривають пристрасті і непристойності. Еліас у розмислах про хороші манери був зосереджений на визначенні якості їх трансформацій у ході культурно-історичного поступу. Спираючись на поняття Еліаса "кондиціонування" як виховання манер, автор статті показує, з яких ірраціональних чинників і алогічних витоків народжуються хороші манери, як вони поширюються і прищеплюються.

Висновки. Галантні манери набули ритуалізованих форм при абсолютистському дворі, відірвавшись від свого матеріального підґрунтя. Перетворення зовнішнього примусу в дотримання хороших манер на самопримус стало можливим у ході розвитку цивілізації й послаблення зовнішніх загроз. Первинне копіювання галантних манер придворних представниками буржуазії і подальше широке їх закріплення в західноєвропейському публічному просторі призвело до демократизації цього явища. Така логіка характерна для цивілізаційного поступу і не спрацьовує в умовах редуkcії суспільного стану до природного в надзвичайних ситуаціях.

Ключові слова: етикет, І. Кант, Н. Еліас, хороші манери, чесноти, кондиціонування, практична антропологія, нормативна регуляція.

Вступ

В етичному дискурсі етикет як зібрання правил хороших манер і ширше – нормативне регулювання пристойної поведінки – майже не знаходить відгуку. Питання етикету не виглядають проблемами, а дескриптивізм викликає часто зневагу в поважних дослідників. Марина Оссовська свого часу зазначала, що історія етики складається з теорій професійних філософів, а не із соціально значущих авторів, письменників, до яких безперечно можна віднести і тих, хто публікував поради про хороші / галантні манери (Ossowska, 1956, p. 63).

Огляд літератури. Здається, і пошук у літературі з етикету лише підтверджує сказане вище – описи пристойної поведінки чергуються з практичними порадами щодо досягнення успіху в професійній чи ширше – публічній – діяльності тощо (Langford, 2005; Stelecky D. & Lindstrom, 2009; Caperson, 1999). Книги такого ґатунку, строкати в порадах і описах, мають спільну рису – практикоорієнтовані, прикладні, вони не містять культурно-історичного, соціокультурного, аналітичного ракурсів розгляду висвітлюваних питань.

Потрібно зазначити, що певний культурно-історичний ракурс регуляції пристойної поведінки дають різного роду історії звичаїв / галантних манер (Fuchs, 1978; Davetian, 2009; Brinton, 1959). У них дескриптивність певною мірою врівноважується виходом на дослідження історії ідей. Такого ґатунку тексти – дуже важливі для вивчення історії моральнісної культури, проте в них етикет як феномен також не концептуалізовано.

Однак такий погляд на стан справ у царині етикету є поверховим, оскільки в текстах визнаних філософів можна знайти як міркування на теми етикету, так і певні концептуалізації, відстежування культурно-історичної динаміки формування етикету як нормативної регуляції пристойної поведінки в певному суспільстві. Так, пер-

шою темою активно опікувався Імануель Кант, а друга стала предметом пильної уваги Норберта Еліаса.

Мета дослідження. Поєднання таких різнопланових німецьких філософів в рамках однієї статті може бути виправдане фокусуванням на темі етикету як явища західної культури в нормативному і антропологічному аспектах, недостатньо відрефлексованих науковцями.

Методи

У статті використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу для визначення нормативних та антропологічних засад етикету в концепціях І. Канта і Н. Еліаса. Специфіка дослідження зумовила міждисциплінарність у поєднанні філософського (етичного) та культурологічного підходів в осягненні вказаної проблематики.

Результати

І. Кант і проблеми етикету.

Кантівську етику зазвичай асоціюють з чистою філософією, яка, обмеживши своє дослідження певними предметами розсудку, постає метафізикою звичаїв. Проте на початку "Осноб метафізики звичаєвості" (1785) Кант указує на наявність етики емпіричної, яку він називає практичною антропологією і у вказаній праці не акцентує її, на відміну від раціональної етики, що є мораллю (Kant, 2002, p. 4). Мораль – чистий принцип, вона відділена від антропології. А емпірична частина етики ґрунтується на засадах, взятих із досвіду (Kant, 2002, p. 3). І для того, щоб правильно вчиняти, щоб бути чесним і добрим, добродесним, немає потреби у філософії (Kant, 2002, p. 21). Для правильного вчинку знання етики не потрібні. Однак для свого застосування мораль потребує антропології (Kant, 2002, p. 28–29). Отже, для галузі антропології знання моралі є надлишковими, проте для самої моралі, відділеної від емпіричних засад, останні є важливими в модусі застосування. Емпірична етика / практична антропологія є невід'єм-

ною частиною морального життя, його "необхідною пропедевтикою" (Louden, 2000, p. 21).

Проблематику емпіричної етики / практичної антропології порушує Кант у текстах "Спостереження над почуттям прекрасного і піднесеного" (1764) та "Антропології з практичної точки зору" (1798).

У "Спостереженнях...", як уже очевидно з назви, Кант є дескриптивним, але як завжди – докладним і послідовним. Він міркує про схильності, чемність як приклад чесноти, показує місце почуттів піднесеного і прекрасного в поведінці людини. Мислитель докладно описує типи характеру людей, риси, притаманні кожному з них; змальовує образи / характери людей – диваків, педантів, нудних, паскудників і дурнів.

Описуючи людські якості і моделі поведінки в повсякденних і неординарних ситуаціях, він указує на бажані / належні. І цей момент прикметний тим, що від дескриптивізму він переходить до дидактики, практичних повчань. Крім цього, усі описи і повчання дають уявлення про етикетну основу людських взаємодій. Кант підкреслює: "Але тут не місце точним моральним судженням, ... я [тут] повинен спостерігати і пояснювати видимість" (Kant, 2007b, p. 45).

В "Антропології..." Кант є більш дидактичним. Свої міркування він починає в дусі просвітницького оптимізму щодо людини, суспільства і історичного поступу взагалі і вказує, що практична антропологія досліджує практичні правила поведінки. Не моральний закон, однак те, що людина як вільна істота робить із себе, може чи повинна робити (Kant, 2007a, p. 231) постає у фокусі його уваги. Ми б сказали, що йдеться про реальні правила поведінки, яких людина має дотримуватися у своєму житті як морально навантаженому – про нормативну регуляцію поведінки людини. Варто розглянути низку кантівських понять, які він визначає в цьому контексті: смак і сила судження, мислення та чеснота.

Розміщені під рубрикою дидактики, поняття сили судження і мислення досить виразно відбивають суспільно-політичні проблематизації, надалі експліковані Г. Арендт з Кантової філософії (Arendt, 1992). Але і сам Кант в "Антропології..." задає можливості нормативного мислення щодо поведінки людини.

Через поняття смаку як здатності естетичної сили судження робити загальнозначущий вибір (Kant, 2007a, p. 344) Кант зазначає можливість особи повідомлення своїх почуттів іншим, які ті готові розділити з нею. Цей спільний простір (який особа поділяє з іншими) можливий а рігорі через певний універсальний закон, тобто розум. Відтак Кант підводить принцип загальнозначущості під судження смаку та пов'язує смак і моральність – смак є моральністю в зовнішніх виявах (Kant, 2007a, p. 347).

Далі Кант міркує про можливість розуму в повсякденному житті людини. "Мудрості як ідеї практичного використання розуму, що цілком узгоджується із законом, без сумніву, годі й вимагати від людей", – зазначає Кант (Kant, 2007a, p. 307). Але в емпіричній етиці цього й не потрібно. Проте певна мудрість приходить до людини. Мислитель указує, що навіть наймізернішу мудрість неможливо людині надати ззовні, нав'язати – вона повинна взяти її із самої себе. Відповідно, він пропонує такі максими: 1) мислити самостійно; 2) мислити в спільному просторі з іншими, у взаємодії з ними; 3) мислити у згоді із самим собою (Kant, 2007a, p. 308). Слід зазначити, що досягнення стану мудрості Кант пов'язує з життєвим досвідом, який людина здобуває з роками.

Не з віком, але зі способом мислення Кант пов'язує чесноту. Тобто чеснота пов'язана не з мудрістю, а ви-

ступає як моральна сила у виконанні обов'язку, що не має перетворюватися на звичку, тобто щось суто механічне. Чеснота має завжди бути новою і оригінальною формою способу мислення.

Таким чином, смак і сила судження, а також мислення і чеснота зумовлюють поведінку людини, є основою її морального життя в повсякденні.

І у цьому зв'язку надзвичайно важливою постає проблема етикету, який може здаватися "моральною видимістю". Кант починає § 14 "Про дозволу моральну видимість" міркуваннями про цивілізаційний поступ людства, за якого особа набуває риси, які їй притаманні не внутрішньо, а позірно, за видимістю. Скромність, повага до інших, прихильність до них, безкорисливість є лише хорошими манерами, так само як і ввічливість, сором'язливість та будь-яка людська чеснота. За ними особа може приховати свої непристойні пристрасті, непривабливі пориви тощо. Тобто хороші манери є тими "пристойними видимостями", за які зазвичай критикують етикет і якими особа може прикрити свої справжні наміри і схильності.

І тут Кант, який відомий назагал своєю безкомпромісністю щодо вчинків за наказом розуму, з обов'язку, – згадаймо есе про позірне право брехати з людинолюбства (Kant 1993) – диференціює роль і значення видимостей для особи і суспільства, при тому показує багатогранність розрізнення. Він наголошує, що лише в нас самих має бути беззастережно знищена всяка видимість добра, тільки перед собою ми маємо відкинути покривало, що вкриває наші моральні дефекти. "Тому що видимість справді оманлива, якщо хтось обманює себе, що його борг зводиться нанівець чи навіть відкидається через те, що не має жодного морального змісту, або переконує себе, що він невинний, – наприклад, коли видає каяття в злочині за реальне виправлення чи навмисні зlodіяння за людську слабкість" (Kant, 2007a, p. 265).

У ситуаціях, що стосуються видимості моральних якостей, які прикривають відразливі риси людської натури, Кант поблажливий і готовий більше віддати на відкуп цієї видимості. Удаючи чесноту, граючи роль добродішної людини, особа може зрештою звикнути до такої поведінки і вчиняти так (добродішно) на постійній основі: "Навіть видимість добра в інших повинна мати для нас цінність, тому що з цієї гри з удаваннями, яка отримує повагу навіть без заслуги, врешті може розвинутися щось серйозне" (Kant, 2007a, p. 264). Тобто, удаючи чесноту, можна призвичаїтися до неї. Це працює на благо самої людини. Але водночас така практика корисна і для суспільства загалом: "Уся людська чеснота в обігу є дрібними грошиками, і дитиною є той, хто прийме її за справжнє золото. Але все рівно краще мати дрібні гроші в обігу, ніж нічого, і зрештою вони можуть бути конвертовані в золото, хоч і зі значними втратами" (Kant, 2007a, p. 264).

Н. Еліас про формування правил етикету в процесі цивілізації.

Норберт Еліас, на відміну і цілком у стороні від дескриптивно-дидактичного Канта, звертається до питань ціннісно-нормативного наповнення етикету в контексті міркувань про розвиток цивілізації, зокрема її західноєвропейського сегменту. Він прямо зазначає, що намагається з'ясувати, як поведінка людини моделюється в ході історичного процесу.

Потрібно зазначити, що свої соціокультурні і культурно-історичні узагальнення Еліас робить на широкому емпіричному матеріалі, активно залучає в дослідження відповідні тексти повчальної літератури щодо хороших

манер Еразма Роттердамського, Де Куртена, інших авторів, убачаючи в них джерело відомостей про конкретні стандарти поведінки, які він надалі показує в динаміці трансформацій.

Серед питань, які ставить у своїй праці Еліас, значне місце посідає з'ясування змісту процесу цивілізування. Його інструментом є "кондиціонування", що, за Еліасом, є "адаптацією індивідів до тих моделей поведінки, які соціальні структури і суспільна ситуація вважали належними" (Elias, 2000, p. 72). У цих моделях поведінки чітко визначалося, що засуджується, а що заохочується. Таким чином "кондиціонування" сприяло викориненню поганих манер і заохоченню хороших. У процесі цивілізування формуються хороші манери. Дослідник на яскравих прикладах з історії Середньовіччя, Відродження і раннього Модерну докладно показує, яким чином це відбувається. У цьому важливими видаються декілька пунктів міркувань Еліаса.

По-перше, хороші манери дуже часто зумовлені ірраціональними чинниками, а іноді – забобонами. Еліас докладно показує алогічні витоки уявлень про гігієну як передумову галантних манер. Первинно вона, наприклад, могла бути пов'язаною з підвищенням порогу неприємного, що надалі асоціюється з "гігієнічно правильним" і обґрунтовується зрозумілими положеннями щодо причинно-наслідкових зв'язків. "Зсув порогу огиди міг бути пов'язаний специфічними моментами більш чи менш невідзначеного і спершу жодним разом раціонально не експлікованого досвіду перенесення певних хвороб чи вираженого... незрозумілими і тому раціонально не обмеженими страхами і тривогами... Однак 'раціональні аргументи' не є рушіями 'цивілізованого' прийому їжі чи інших правил поведінки" (Elias, 2000, p. 98–99).

По-друге, одного разу схоплені і виведені в законотвірність, хороші манери стають метою "кондиціонування" дітей, яким апеляція до життєвого досвіду, у якому відбито подолання неприємного чи огидного, є недовою і вимагає більш витончених механізмів впливу. "Під натиском чи примусом окремих дорослих, пов'язаних з тиском і прикладом оточення, більшість дітей, як виростають, забувають чи пригнічують відносно рано той факт, що їхні почуття сорому чи ніяковості, задоволення чи незадоволення були сформовані відповідно до певного стандарту зовнішнім тиском і примусом" (Elias, 2000, p. 109).

Еліас наводить приклад користування виделкою – манери, яка довго торувала шлях при дворах вельмож. Докладно описавши цей шлях, Еліас зазначає: "Соціальний стандарт, до якого особа спочатку призвичаюється під зовнішнім примусом, надалі відтворюється більш-менш гладко за допомогою самопримусу, який діє до певної міри навіть проти усвідомлених бажань" (Elias, 2000, p. 109).

Еліас показує, як по тому почуття огидного, неприємного зникають з пам'яті поколінь, залишаючи лише заборону, яка в інтеріоризованому вигляді стає серцевиною поведінки, бажаної самої по собі. Надалі цей ззовні набутий стандарт сприймається як щось глибоко індивідуальне або ж надто природне, про що не варто говорити публічно. У подальшому ж відпрацьовується до автоматизму алгоритм, який ми сприймаємо як правило етикету.

Таким чином, хороші манери є результатом трансформації зовнішнього тиску у внутрішній самопримус, коли відбувається збільшення контролю над афектами (Elias, 2000, p. 478). Вони формуються в умовах змен-

шення зовнішніх загроз через пом'якшення суспільних звичаїв. Хороші / галантні манери – ознака цивілізації.

Очевидно, що етикет стандартизований, алгоритмізований, на відміну від моралі, де особа діє спонтанно, вільно здійснює моральний вибір.

Дискусія і висновки

Поняття етикету сягає XVII століття, коли при дворі французького короля Людовика XIV був явлений комплекс хороших манер, з яким ознайомлювали відвідувачів і гостей, примушуючи дотримуватися його. Еліас зазначав, що саме абсолютистський двір став середовищем, де галантні манери набули ритуалізованих форм, відірвавшись від свого матеріального підґрунтя. Перетворення зовнішнього примусу в дотримання хороших манер на внутрішній примус, на самопримус, стали можливими в ході розвитку цивілізації й послаблення зовнішніх загроз. Первинне копіювання галантних манер придворних представниками буржуазії і подальше широкі їх закріплення в західноєвропейському публічному просторі призвело до демократизації цього явища. Кантівські міркування про закріплення видимості чесноти у вигляді хороших манер і сприяння в удосконаленні особи й поліпшенні звичаїв суспільного життя є свідченням успішності процесу цивілізації, оскільки Кант, сам людина Модерну, до певної міри може виступати як свідок процесу цивілізування, про який говорив у першій половині XX століття Еліас. Як зазначав Кант, видимість, яку привносять галантні манери в суспільний простір, не повинна вводити в оману самого дівця, але може сприяти підвищенню загальної культури спілкування в суспільстві. Однак потрібно зазначити, що така логіка характерна для цивілізаційного поступу і не спрацьовує в умовах редукції суспільного стану до природного в надзвичайних ситуаціях.

Список використаних джерел

- Arendt, H. (1992). *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Edited by R. Beiner. The University of Chicago Press.
- Brinton, Cr. (1959). *A History of Western Morals*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Caperson, D. M. (1999). *Power Etiquette: What You Don't Know Can Kill Your Career*. American Management Association Amacom.
- Davetian, B. (2009). *Civility: A Cultural History*. University of Toronto Press.
- Elias, N. (2000). *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (E. Jephcott, Transl.). Rev. ed. Edited by E. Dunning, J. Goudsblom & St. Mennell. Blackwell Publishing.
- Fuchs, E. (1978). *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. De Gruyter.
- Kant, I. (1993). On a Supposed Right to Lie because of Philanthropic Concerns (J. W. Ellington, Transl.). *Grounding for the Metaphysics of Morals with a On a Supposed Right to Lie because of Philanthropic Concerns*. 3rd ed. Hackett Publishing Company Inc., p. 63–67.
- Kant, I. (2002). *Groundwork for the Metaphysics of Morals*. Edited and translated by A. W. Wood. Gale University Press.
- Kant, I. (2007a). Anthropology from a Pragmatic Point of View/ translated by R. B. Louden. *Anthropology, History, and Education*. Edited by G. Zöller and R. B. Louden. Cambridge University Press, p. 227–429.
- Kant, I. (2007b). Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime/ translated by P. Guyer. *Anthropology, History, and Education*. Edited by G. Zöller and R. B. Louden. Cambridge University Press, p. 18–62.
- Langford, B.Y. (2005). *The Etiquette Edge: The Unspoken Rules for Business Success*. American Management Association Amacom.
- Louden, R.B. (2000). *Impure Ethics. From Rational Beings to Human Beings*. Oxford University Press.
- Ossowska, M. (1956). *Bourgeois Morality*/ translated by G. L. Campbell. Routledge & Kegan Paul.
- Stelecky, D., Lindstrom E. (2009). *Professional Ethics and Etiquette*. 3rd ed. Ferguson.

References

- Arendt, H. (1992). *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Edited by R. Beiner. The University of Chicago Press.
- Brinton, Cr. (1959). *A History of Western Morals*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Caperson, D. M. (1999). *Power Etiquette: What You Don't Know Can Kill Your Career*. American Management Association Amacom.

Davetian, B. (2009). *Civility: A Cultural History*. University of Toronto Press.

Elias, N. (2000). *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (E. Jephcott, Transl.). Rev. ed. Edited by E. Dunning, J. Goudsblom & St. Mennell. Blackwell Publishing.

Fuchs, E. (1978). *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. De Gruyter.

Kant, I. (1993). On a Supposed Right to Lie because of Philanthropic Concerns (J. W. Ellington, Transl.). *Grounding for the Metaphysics of Morals with a On a Supposed Right to Lie because of Philanthropic Concerns*. 3rd ed. Hackett Publishing Company Inc., p. 63–67.

Kant, I. (2002). *Groundwork for the Metaphysics of Morals*. Edited and translated by A. W. Wood. Gale University Press.

Kant, I. (2007a). Anthropology from a Pragmatic Point of View/ translated by R. B. Louden. *Anthropology, History, and Education*. Edited by G. Zöller and R. B. Louden. Cambridge University Press, p. 227–429.

Kant, I. (2007b). Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime/ translated by P. Guyer. *Anthropology, History, and Education*. Edited by G. Zöller and R. B. Louden. Cambridge University Press, p. 18–62.

Langford, B.Y. (2005). *The Etiquette Edge: The Unspoken Rules for Business Success*. American Management Association Amacom.

Louden, R.B. (2000). *Impure Ethics. From Rational Beings to Human Beings*. Oxford University Press.

Ossowska, M. (1956). *Bourgeois Morality*/ translated by G. L. Campbell. Routledge & Kegan Paul.

Steelsky, D., Lindstrom E. (2009). *Professional Ethics and Etiquette*. 3rd ed. Ferguson.

Отримано редакцією журналу / Received: 26.10.24
Прорецензовано / Revised: 10.11.24
Схвалено до друку / Accepted: 25.11.24

Mariya ROHOZHA, DSc (Philos.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-1469-861X
e-mail: rogozha@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

NORMATIVE AND ANTHROPOLOGICAL GROUNDS OF ETIQUETTE (I. KANT AND N. ELIAS)

Background. The article researches etiquette as a phenomenon of the Western culture in normative and anthropological dimensions, basing on the ideas of practical anthropology (empirical ethics) by Immanuel Kant and sociogenetic studies by Norbert Elias.

Methods. General scientific methods of analysis and synthesis are used to define the normative and anthropological grounds of etiquette in the concepts of the mentioned thinkers. The specificity of the study presupposes the interdisciplinarity in involving philosophical (ethical) and cultural approaches in understanding the specified issues.

Results. Kant's conceptualization of the regulation of proper conduct is carried out within empirical ethics. He defined real rules of conduct that a person has to follow in morally meaningful life. He precisely focused on good manners, which possess individual and social value despite the fact that they are often only "decent illusions" that camouflage passions and indecencies. Elias, in his reflections on good manners, was focused on defining the quality of their transformations in the course of cultural and historical progress. Based on Elias's concept of "conditioning" as the adaptation of individuals to standard modes of behavior, the author of the article demonstrates from which irrational sources good manners are born, how they are disseminated and implemented.

Conclusions. Gallant manners acquired ritualized forms at the absolutist court, breaking away from their material grounds. The transformation of external constraint in following good manners into self-constraint became possible in the development of civilization and the weakening of external threats. The initial copying of gallant manners by representatives of the bourgeoisie and their subsequent widespreading in the Western European public space led to the democratization of this phenomenon. Such logic is characteristic of civilizational progress and does not work in conditions of reduction of the social state to the natural one in emergency situations.

Keywords: etiquette, I. Kant, N. Elias, good manners, virtues, conditioning, practical anthropology, normative regulation

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.